

OSMANLI KLASİK DÖNEMİNDE MEKÂN ORGANİZASYONU AÇISINDAN KOCAELİ VE HÜDAVENDİGAR SANCAKLARI

Özer ERGENÇ*

Osmanlı klasik döneminde taşra örgütlenmesi, padişaha ait iki yetkinin aynı anda birbirini denetler biçimde kullanılmasını öngörmekte idi. Bunlardan biri “örf yetkisi”, diğeri ise “kaza yetkisi” idi. İdari yargı ve yargı yetkisinin kullandığı yetki alanı “kaza” idi. Örf yetkisinin kullandığı yetki alanı ise “eyalet” ve eyaletin alt birimi olan “sancak” idi. Kazalara kadı denilen görevliler, eyalet ve sancağa ise “bey” unvanını taşıyan örf yetkilileri atanırdı.

Bu taşra birimlerinin oluşturulmasının birçok nedeni vardı. Ancak, başta gelen neden taşrada idari yönden ulaşılabilirliği sağlanmış mekânlar kurmak, ekonomik yönden de kır-şehir entegrasyonunu mümkün kılacak alanları seçmektir. Bu açıdan sancak denilen yetki alanları, 19. yüzyıla kadar pek değişikliğe uğramamıştır.

Bu bildiride, Hüdavendigar ve Kocaeli sancaklarının, Orta Sakarya Havzası'nın denetimini nasıl sağladıkları sorusuna cevap aranarak idari, ekonomik ve askeri açılardan değerlendirmeler ve bazı analizler yapılacaktır.

Hüdavendigar ve Kocaeli sancaklarının tarihsel olarak önemi kuruluş yıllarından itibaren Osmanlıların bu bölgede örgütlenmiş olmalarına dayanır. Söğüt-Domaniç bölgesinde başlangıçta bir uc kuvveti olarak faaliyet gösteren gaziler, fetihler sonucu ele geçirdikleri topraklar üzerinde yerleşik bir örgütlenme aşamasına geçmişlerdir. Bursa'nın 1326'da fethedilmesini izleyen yıllarda Sakarya Havzası'nın yukarı kısmı olan Kocaeli ve Adapazarı ovaları da onların hâkimiyetine girmiştir. Buralarda yerleşik örgütlenmeye geçerken doğal olarak mekânın özelliklerine bağlı kalmak zorundaydılar. Bursa ve Kocaeli gibi kuzeybatı Anadolu'nun iki önemli yerleşim merkezi etrafında örgütlenirken bu şehirleri besleyecek etraflarında bir kırsal alanın bulunması gerekiyordu. Çünkü şehirdeki yerleşiklerin çevrelerinden aktarılan tarım ürünlerine ihtiyaçları vardı. Aynı şekilde, çevreleri de tarım dışı üretim açısından bu merkezlere muhtaç idiler. Bu iktisadi entegrasyon Osmanlı idari örgütlenmesini de etkiledi. Yani, taşrada oluşturulan sancak ve kaza düzeyindeki yönetim alanları bu iktisadi entegre ünite ile çakışmak durumundaydı. Fakat, bu entegre ünitenin oluşması sadece iktisadi faktörlere bağlı değildi. İdari kurumların giderek belirginleşmesi, idari yönün de düşünülmesini gerektiriyordu. Bu etkileyici bir faktördü. Bu faktörleri çoğaltmak mümkündür.

* Prof. Dr., Bilkent Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, e-mail: oergenc@bilkent.edu.tr

Örgütlenme bölgesinin kadim yollar üzerinde olması veya bu yollara kolay bağlantı sağlanabilmesi aynı şekilde kır-şehir ilişkisinin yanında düşünülmesi gereken bir diğer faktördü.

Şimdi bu söylediklerimi daha da somutlaştırmak istiyorum. 1326'dan itibaren Bursa Osmanlı devletinin payitahtı özelliğini kazandı. Yani, Orhan Gazi'den itibaren Osmanlı padişahları 1361'de fethedilen Edirne'nin Rumeli'nin önemli bir merkezi durumuna geldiği tarihe kadar Bursa'da ikamet ettiler. Daha sonraki yıllarda Bursa, Osmanlıların ilk merkezi olma özelliğini sürdürdü. Devlet, doğuda ve batıda gelişip ülke sınırları genişlediği zaman taşra yönetim birimlerinin sayısı da çoğaldı. Bu süreçte, Bursa merkezli Hüdavendigâr sancağının bir diğer adı daima "Bey Sancağı" idi. Buradaki "Bey", Osmanlı Devleti'nin kurucusu olan hükümdarlara işaret etmektedir. Devletin yönetim merkezi durumuna geldiği andan itibaren Bursa'daki nüfus, kısa zamanda etrafından beslenebilecek yoğunluğunun üstüne çıktı. Çünkü Bursa, her zaman Osmanlı sarayı ile ilişkisini sürdürdüğü için orada kalabalık bir "hasa görevlileri" faaliyet gösterdiler. Diğer yandan Bursa, etrafındaki tarım alanının sunduğu imkânlar sebebiyle ipeki üretiminde ihtisaslaştı. Sanayi öncesi dönemlerin ulaşılabilecek şehir nüfusu yoğunluğunu aştı. Bu durum, Hüdavendigâr sancağının özel biçimde örgütlenmesini gerekli kıldı. Bu gereklilik nedeniyle, etrafındaki Kocaeli, Karasi ve hatta Ankara sancakları da bundan etkilendi.

Sanayi öncesi dönemlerde yukarıda da belirttiğim gibi şehirler ancak etraflarındaki kırsal alanlardan beslenebilirler. Bu nedenle, şehirlerin büyüklüğünü etraflarındaki kırsal alanlar belirler. Bursa'nın bulunduğu bölgeye bakacak olursak, Marmara Denizi'nin güneyinden hafif bir eğimle güneye doğru alçalan ova, Bursa'nın eteklerinde yer aldığı, bugün Uludağ dediğimiz dağlık kitleye kadar uzar. Yani, Bursa'yı ve onun etrafındaki diğer kasabaları besleyecek olan bu ovadır. Bizans döneminde Bursa, bunun için bugün Tophane dediğimiz kal'anın sınırları içinde belirli bir büyüklüğe sahip bir şehir idi. Osmanlılar Bursa'yı ele geçirdikten sonra, kuzeybatı Anadolu'nun siyasal entegrasyonunu sağladılar. Bu sebeple Bursa, Bizans döneminin kale şehir özelliğini yitirerek, bir açık şehir olma sürecine girdi. Osmanlı Bursa'sı kal'anın dışında doğu-batı ekseninde gelişme gösterdi. Bugünkü Çekirge'den doğuda Yıldırım'a kadar doğu-batı ekseninde uzanan şehir alanını dağdan inen ırmaklar üç ayrı parçaya ayırıyordu. Yeni Bursa, bu parçalar üzerinde oluştu. Yeni mahalleler, yeni dini ve sosyal yapılar etrafında kurularak sayıları hızla arttı. Böylece, şehrin daimi yerleşikleri de çoğaldı. Bu daimi yerleşiklerin yanı sıra çok fonksiyonlu bir şehir niteliği kazanan Bursa'nın geçici yerleşikleri de vardı. İşte bu yüzden, onun etrafındaki Hüdavendigâr Sancağı doğal yapının sınırlamalarını aşacak yeni düzenlemelere sahne oldu.

Kalabalık bir şehir durumuna gelen Bursa'nın iaşesinin sağlanabilmesi için Hüdavendigâr Sancağı'nın sınırları doğal çevreyi genişletecek biçimde oluşturulmuştur. Bugünkü Gönen'den Göynük'e kadar uzanan güney Marmara ovaları ile Sakarya Havzası'nın aynı yönetim birimi içinde yer alması bu bakımdan değerlendirilmelidir. Aynı şekilde bir yandan Bergama ve Tarhala bölgesi diğer yandan da Beypazarı ve Sivrihisar kazaları Hüdavendigâr Sancağı'na bağlanmıştır. Yine aynı şekilde, Yarhisar, Ermeni Pazarı, Geyve, Yenice Taraklı, Akyazı, Mihaliç gibi tarımsal alanı geniş olan kaza ve nahiyeler de Orta Sakarya Havzası'nda İzmit ve Adapazarı'na daha yakinken Hüdavendigâr Sancağı'na bağlanmışlardır. Oysaki Bergama çevresi Karesi (Balıkesir)'ye daha yakındır. Ulaşım teknolojisinin hayvan gücüne dayandığı bir dönemde Bergama ile Bursa arasındaki mesafe at hızıyla 40 saat'ten fazla bir zamanı gerektirecek kadardır. Yine aynı şekilde Domaniç'in Kütahya'ya uzaklığı 12 saat kadarken Bursa ile arasında 17-18 saatlik bir mesafe vardır. Söğüt'ten Sultanönü (Eskişehir)'ne 9 saatte gidilirken buradan Bursa'ya varmak için en az 2 katı zaman gerekiyordu. Hele Sivrihisar ile Beypazarı'nın Bursa'ya uzaklıkları daha

da fazladır. Kendilerine daha yakın merkezler varken, buraların Hüdavendigâr Sancağı sınırlarının içine alınmasının nedeni Bursa'nın etrafındaki şehri besleyecek tarımsal alanın yapay biçimde genişletilmek istenmesidir. Nitekim tahrir defterleri üzerinde yapılan çalışmalar Hüdavendigâr Sancağı'nın gelirlerinin önemli bir bölümünün bu sözünü ettiğim yerlerden olduğunu göstermektedir.

İzmit'e gelince, Hüdavendigâr Sancağı ile böyle bir ilişki içinde olan bu sancak bir başka açıdan daha fazla önem taşımaktadır. Bu önemi açıklayabilmek için Osmanlı Devleti'nin nihai payitahtı olan İstanbul, Bursa ve Orta Sakarya Havzası'nı kontrol eden İzmit arasındaki ilişkiyi anlamak gerekir. Nasıl oluşan merkezleri besleyecek tarımsal alanları göz önünde bulundurmak taşra örgütlenmesinin önemli unsurlarından birisi ise, Memalik-i Mahruse'nin tümünü kaplayacak mekânın ulaşılabilirliğini sağlamak da büyük önem taşıyordu. Osmanlı klasik döneminde bunun için 2 yol izlendi. Birincisi, İstanbul'dan başlayan ve bir taraftan Rumeli canibinde diğer yandan da Anadolu canibinde sağ, orta ve sol kol adı ile oluşturulan yol ağı kurulmuştur. Bu ana kollar etrafındaki yerleşmeler tali kollarla birbirine bağlanmıştır. Bu yollar üzerinde güvenliği ve ulaşılabilirliği sağlamak üzere menzil ve derbend teşkilatları etkin olmuştur. Yol güzergâhları üzerindeki köylülerin avarız yükümlülükleri dışında tutularak derbendci ve menzilci olarak bu yollar üzerinde seyr ü sefere yardımcı olmaları öngörülmüştür. Ancak, uzun mesafeler kat etmeyi ve merhaleler aşmayı gerektiren bu yolların işlerliği sadece bu iki teşkilat ile sağlanamazdı. Onun için, mekân entegrasyonu için izlenen ikinci bir yol vardır. O da, İstanbul'dan itibaren çevreye doğru genişleyen yol güvenliği çemberleri idi. İşte İstanbul merkezli ilk çember, payitaht İstanbul-Hüdavendigâr ve İzmit sancaklarının yer aldığı mekândı. İzmit, Orta Sakarya Havzası'nın ana ve tali yollarını kontrol ederken Hüdavendigâr da güney Marmara'da aynı fonksiyonu sağlıyordu. İzmit, bir yandan Üsküdar'dan başlayan Gebze üzerinden Dilovası'na ve oradan İzmit Sancağı'na giren yolları kontrol ediyordu. Diğer yandan da bu bölgenin en önemli taşra birimi olarak İstanbul'un nüfusunu kontrol edebilecek bir durumdaydı. Tarihsel belgelere baktığımızda İstanbul'un taşra ile bağlantısının ilk çemberi olan bu bölge, tarihsel süreçte İstanbul'u hedefleyen göç dalgalarını kesen ve birçok grupları kendi sınırları içinde barındıran bir özelliğe sahip olduğunu görüyoruz. Aynı durum, güney Marmara'da Hüdavendigâr Sancağı için de söz konusudur.

İzmit Rıhtımı. Hemen arkasında ise, sonradan Belediye Oteli olacak olan Düyun-ı Umumiye binası görülüyor.
(Yıl 1902.) (KBB Arşivi)

1900'lerin başı, İzmit'in denizden genel görünümü. (KBB Arşivi)